

Romsics Ignác

KISEBBSÉGEK A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A magyar állam határai között a korai középkortól kezdve többféle népcsoport élt. A magyar lakosság hódoltság alatti megfogyatkozása és a török kiűzése utáni betelepítések következtében az ország multietnikus jellege a későbbiekben még inkább megerősödött. A Magyar Királyság csaknem 21 milliós lakosságának 1910-ben mindössze 48%-át, s még Horvátország nélkül is csak 54%-át tették ki magyar anyanyelvűek. A 10 milliós magyar lakosság mellett tehát egy csaknem 11 milliós nemzetiségi lakosság élt az országban. Az Erdélyben és a csatlakozó részekben honos románok száma közel 3 milliót (14%), a szétszórtan élő németeké és az északi részekben megtelepedett szlovákoké 2-2 milliót (10-9%), a horvátoké 1,8 milliót (9%), a szerbeké 1,1 milliót (5%), a kárpátaljai ruténeké pedig közel félmilliót (2%) tett ki. Rajtuk kívül – közel félmillió nagy- és középső-részeiben – egyéb kisebb népcsoportok is éltek az országban. Ezek pontos száma nem ismeretes. Tudjuk viszont, hogy többségük – minimálisan 300 ezer fő – cigány volt. E becslés alapja az 1893. évi cigányösszeírás, amely 272 ezer romát regisztrált az országban.¹

A különböző nemzeti és etnikai csoportok igen egyenlőtlenül oszlottak meg az egyes foglalkozási kategóriák, illetve társadalmi osztályok között. Legfejlettebb, azaz leginkább polgárosult társadalmi struktúrával a németek és a magyarok rendelkeztek, akik körében az agárnépesség számaránya 1910-ben már csak 50, illetve 55%-ot tett ki, s az iparból és forgalomból élők részesedése pedig elérte a 37, illetve 30%-ot. A szlávoknak és a románoknak viszont még mintegy 80%-a élt a mezőgazdaságból. Osztályhelyzet, műveltség és társadalmi pozíció szempontjából ugyanilyen nagy különbségek mutatkoztak. Miközben az össz- és közlekedési viszonyok több mint 50%-át, s a parasztságnak mintegy 60%-át adták a nemzetiségek, addig a 100 holdon felüli közép- és nagybirtokosoknak csak 27%-át, az agár- és közlekedési viszonyok 15%-át, a megyei és városi tisztviselőknek csak 5%-át. A magyar anyanyelvűek körében a férfiak 83, s a nők 76%-a tudott írni és olvasni. A románok körében viszont csak 41, illetve 25%, a rusz- és ukránok körében pedig ennél is kevesebb, mindössze 33, illetve 24%. A felsőbb iskolát végzetek körében még inkább dominált a magyar fölény. Az érettségizettek

¹ Katus László: A polgári Magyarország születése 1848–1918. In: Magyarország története. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2007, Akadémiai Kiadó, 696–703. és 753–763.

aránya a magyarok körében 3,6%-ot tett ki, a nemzetiségi lakosság körében viszont csak kevesebb, mint 1%-ot.²

Mindegyik fenti általánosítás alól kivételt képeztek a németek. Sajátos múltjuknak és privilégiumaiknak köszönhetően az ő számuk a nagy- és középbirtokosok, az iparosok és a kereskedők, valamint az értelmiség soraiban egyaránt meghaladta a nem magyar anyanyelvűek együttes számát. Ami pedig műveltségi szintjüket illeti, az alfabetizáció szempontjából kicsit még a magyaroknál is jobban álltak. Miközben tehát a magyar és a német anyanyelvű lakosság teljesen kifejlett társadalmat alkotott saját alsó, középső és felső rétegekkel, addig a nemzetiségi lakosság olyan paraszti-kispolgári társadalmakból állt, amelyek csúcán egy főleg papokból, tanítókból, ügyvédekből és ritkábban tehetős kereskedőkből és iparosokból álló vékony középosztály helyezkedett el. Eltérően az úrias magyar középső és felső rétegektől, amelyeket kasztszerű különbségek választottak el az egyszerű emberek tömegétől, ez a polgári nemzetiségi középosztály – kivéve azokat, akik nyelvükben és értékrendjükben a magyar dzsentrihez asszimilálódtak – szoros kölcsönhatásban állt saját kibocsátó közegével.

A 19. század forradalmi jelentőségű gazdasági, társadalmi és kulturális változásai legkevésbé a cigányság életmódját változtatták meg. Bár a hagyományos nomadizálással túlnyomó többségük a 19. század végére már szakított, s így az ún. kóbor cigányok és a „félvándorok” aránya 1893-ban már csak 10%-ot tett ki, hagyományos közösségei szervezeteik, a nagycsaládok, a kumpániák és az ennél is tágabb rokonsági rendszerek továbbéltek. Élet- és lakáskörülményeik továbbra is igen nyomorúságosak voltak; többségük vándorló háziiparosként, a falusi társadalmak perifériáján megkapaszkodó alkalmi munkásként, illetve mindenekelőtt cselédként, valamint a nagyipar szakképzetlen segédmunkásaként kereste kenyerét. Zenészként 16 ezren regisztráltatták magukat. Az analfabetizmus körükben volt a legmagasabb, 96%-os, s a tanköteles cigánygyermek mintegy 70%-a továbbra sem járt iskolába. Eltérően a többi nemzetiségtől, amelyek erre az időre többé-kevésbé kifejlett nemzeti tudattal rendelkeztek, a különböző dialektusokat beszélő cigányság integrálatlan etnikai közösségeket alkotott.³

A kisebbségek jogait az 1868-as nemzetiségi törvény rögzítette. Ez fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül az ország minden állampolgárát egyenlő jogokkal ruházta fel, sőt a nem magyar népek számára egyházi és iskolai téren az egyéni és/vagy kollektív elvű kulturális autonómia számos attribútumát biztosította. Politikai nemzetként, azaz egyenjogú államalkotó partnerként azonban nem ismerte el őket, s a törvényhozás és a kormányzás kizárólagos nyelvéné is a magyart tette. Az egy politikai nemzet fikciójához a magyar politikai elit a későbbiekben is meggingathatatlanul ragaszkodott, miközben az 1868-as törvény

² Uo. és *László Katus*: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glácz. Bp., 1990, Institute of History, 127.

³ *Mezey Barna*: Cigányok. In: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Bp., 1998, Auktor Könyvkiadó, 47–56.

nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját egyre kevésbé érvényesítette. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedett. A nemzetiségi iskolahálózat ennek következtében az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött. Ennek legekleatásabb jele az volt, hogy miközben a magyar tannyelvű elemi iskolák száma 1880 és 1913 között csaknem megduplázódott, aközben a nem magyar nyelvűeké majdnem felére csökkent.⁴

Az 1920-as trianoni békeszerződés következtében Magyarország területileg összezsugorodott, lakossága pedig homogénebbé vált. Az új Magyarország lakóinak száma 1920-ban 7,9, 1930-ban 8,6, 1941-ben – a visszakerült területek lakosságát nem számítva – 9,3 milliót tett ki. Ennek 1920-ban 10, 1930-ban 8, 1941-ben 7%-a tartozott a nemzetiségként nyilvántartott lakossághoz. A nemzetiségi lakosság legnagyobb csoportját a félmillió németesség jelentette, akik után az 1920 és 1941 között 140 ezerről 75 ezerre csökkenő szlovákság következett. A románok, a horvátok és a szerbek száma néhány tízezer főt – együttesen is kevesebb, mint 100 ezret – tett ki. A cigányság pontos számát nem ismerjük. Egy részüket minden bizonnyal az 50–100 ezer fős egyéb kategóriába sorolták, a többieket pedig a magyar anyanyelvűek közé. Abból kiindulva, hogy a trianoni Magyarország területén 1893-ban 65 ezren laktak, valamint beszámítva folyamatosan magas termékenységüket és az elég erős bevándorlás tényét, 1940 körül mintegy 200 ezerre becsülhető a számuk.⁵

A nemzetiségek jogállását több törvény és rendelet szabályozta. Kiemelkedett ezek közül a 4800/1923-as számú miniszterelnöki rendelet, amely kötelezettséget vállalt a nemzetiségi nyelvhasználat biztosítására az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és a kulturális életben. Ennek és az 1924. évi II. törvényeknek az alapján azokban a községekben és járásokban, ahol egyazon nemzetiség tette ki a lakosság legalább 20%-át, a közhivatalokban olyan személyeket kellett alkalmazni, akik ismerték ennek a nemzetiségnek a nyelvét. A vallás- és közoktatásügyi miniszter kisebbségi népiskolai oktatással foglalkozó 1923-as rendelete három típusát vezette be a nemzetiségi községekben létesíthető elemi iskoláknak. Az „A” típusú iskolákban a tannyelv az illető nemzetiség anyanyelve volt, s a magyart kötelező nyelvként oktatták. A „B” típusú iskolákban fele-fele arányban oktatták a tantárgyakat nemzetiségi, illetve magyar nyelven. S végül a „C” típusú iskolákban az oktatás nyelve a magyar lett, s a nemzetiségi anyanyelvet kötelező tantárgyként oktatták.

Bár a fenti jogszabályok minden esetben nemzetiségekről, s nem egy nemzetiségről beszéltek, a gyakorlatban elsősorban a németességre vonatkoztak. Nemcsak azért, mert a németesség létszáma nagyságrendekkel múlta felül a többi nemzetiségét, hanem azért is, mert az 1920-as évek közepétől egyre inkább támasz-

⁴ *Katus László*: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története tíz kötetben. 7/2. köt. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 1003–1012.

⁵ *Lökkös János*: Trianon számokban. Bp., 2000, Püski. 372.

kodhatott a német diplomácia segítségére. Népiskoláiknak mintegy 75%-a azonban még az ő esetükben is a „C” típusúba tartozott. A többi nemzetiség esetében ez az arány a 90%-ot is meghaladta.

Az 1930-as évek végétől a németiség kulturálódási és önszerveződési lehetőségei javultak. Az 1938-as első bécsi döntést követően megalakult a nemzetiszocialista szellemiségű Volksbund, amely saját kezelésű elemi iskolák mellett anyanyelvű gimnáziumok alapítására is lehetőséget kapott. Az 1940-es második bécsi döntést követően megkötött német népcsoportegyezmény még tovább növelte lehetőségeiket. A hazai németiség egyedüli politikai képviselőjeként és szervezeteként a Volksbund hamarosan állam lett az államban. 17 elemi iskola mellett 1941-ben három polgári iskolát és két gimnáziumot tartott fenn.⁶

A cigányok helyzete nem javult, inkább romlott a két világháború között. A kevesebb munkalehetőségen egyre több romának kellett osztoznia. Így anyagi, szociális és kulturális leszakadásuk a többségi társadalomtól felgyorsult. „Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott” – értékelte helyzetüket 1971-es kutatási beszámolójában Kemény István.⁷

Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások következtében a népesség száma és nemzetiségi összetétele ismét jelentősen módosult. A 9,3 millióról 14,6 millióra nőtt összlakosságon belül a magyarság aránya 78%-ra csökkent. A közel 5 millió régi-új állampolgárnak csak mintegy fele volt magyar, 20%-a a román, 10%-a a ruszin, 8–9%-a a délszláv, a többi pedig a német és a szlovák nemzetiséghez tartozott. Ez készítette Teleki Pál miniszterelnököt arra, hogy az 1918 előtti magyar nemzetiségpolitikától eltávolodva az ún. Szent Istváni állameszme jegyében minden korábbinál toleránsabb nemzetiségpolitika alapjait körvonalazza. Ehhez illeszkedett a Kárpátalja területi és politikai autonómiájáról beterjesztett törvényjavaslata 1940-ben, és számos egyéb rendelkezése. Előremutató elgondolásai a háborús viszonyok, a többség bornírt nacionalizmusa és öngyilkosságba torkolló saját összeroppanása miatt sajnos nem válhattak valóra.⁸

Eltérően általában véve toleráns nemzetiségpolitikai elgondolásaitól a magát vallási csoportként azonosító zsidósággal szemben Teleki mindvégig durván diszkriminatív politikát érvényesített. Kormányfőként ő terjesztette be és fogadtatta el az 1920-as numerus clausus-törvényt, amely 5%-ban maximálta az izraelita diákok arányát a felsőoktatásban, s nevéhez kötődik az 1939-es második zsidótörvény is a zsidó származású magyar állampolgárok „közéleti és gazdasági térfoglalásának” súlyos korlátozásáról.⁹ Ezek és az ezekhez hasonló rendelkezések kövezték ki azt az utat, amely 1944 nyarán, az ország német megszállását

⁶ *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 39–54.

⁷ Idézi: *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés, 2000. Szerk. Kállai Ernő, Törzsök Erika. Bp., é. n. EÖKP, 12.

⁸ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Bp., 2005, Osiris Kiadó, 394–402.

⁹ Uo. 402–411.

követően mintegy félmillió zsidó származású magyar elpusztításához vezetett. A zsidók mellett a haláltáborok áldozata lett néhány ezer cigány is – a becslések 5 és 50 ezer fő között mozognak –, akikre a német és a magyar rasszisták a zsidókhoz hasonlóan kiirtandó népcsoportként tekintettek.

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény érvénytelenítette az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolásokat, s visszaállította az 1938-as, vagyis az 1920-as határokat. Egyetlen apró változtatástól eltekintve az 1947-es párizsi békeszerződés ugyanígy intézkedett. Ennek az lett a következménye, hogy többnemzetiségű államból Magyarország ismét homogén nemzetállammá változott. Sőt a nemzetiségi egyneműség a két világháború közöttinél is karakteresebbé vált. Ezt két körülmény idézte elő: a német lakosság jelentős részének kitelepítése és az 1946-os csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény.

Az 1941-es népszámlálás szerint Magyarország trianoni határain belül 475 ezer német anyanyelvű állampolgár élt, akik közül 303 ezer vallotta magát nemzetisége szerint is németnek. A magyar kormány eleinte csak az utóbbiak kitelepítését tervezte. A győztes nagyhatalmak potsdami konferenciája viszont 450 ezer, a németországi SZEB pedig félmillió magyarországi német transzferével számolt. Az amerikai diplomácia fenntartásai és a hazai tiltakozások miatt a teljes körű kitelepítés mindazonáltal elmaradt. Az 1947 végéig kiutasított németek száma mintegy 150 ezerre tehető. Az itthon maradékkal szemben éveken át különböző diszkriminációkat alkalmaztak, amely sokukat késztette származásuk eltitkolására.

A Csehszlovákia és Magyarország közötti lakosságcsere-egyezmény 1946. február 27-ei aláírására a prágai kormány kezdeményezésére került sor azért, hogy a helyreállított csehszlovák állam a lehető legtöbb felvidéki magyartól megszabaduljon. A magyarországi szlovákok alacsony száma miatt ez azonban nem járt átütő eredménnyel. A csehszlovák adatok szerint az összes szlovák áttelepült száma 73 ezerre, a magyar áttelepülteké pedig 74 ezerre tehető. A magyar statisztikák szerint a szlovák áttelepültek száma csak 68 ezerre, a Magyarországra érkezetteké viszont 92 ezerre becsülhető.¹⁰

Mindezek, továbbá a spontán áttelepülések és a kölcsönös neheztelések által meghatározott légkör következtében az 1949-ben összeszámlált 9,2 millió magyarországi lakosnak 98,6%-a vallotta magát magyarnak. A német anyanyelvűek száma hivatalosan 22 ezerre, a szlovákoké 25 ezerre, a horvátoké 20 ezerre, a románoké 14 ezerre, a szerbeké 5 ezerre és a szlovénoké 4 ezerre csökkent. Cigány anyanyelvűnek 21 ezren, cigány nemzetiségűnek pedig 34 ezren vallották magukat. A tényleges számok – legalábbis a németek, a szlovákok és a cigányok esetében – ennél bizonyosan magasabbak voltak. Erre utal, hogy miközben 1949 és 1960 között az összlakosság csak 8%-kal nőtt, a német anyanyelvűeké 22 ezerről 50 ezerre, vagyis 126%-kal, a szlovák anyanyelvűeké pedig 25 ezerről 30 ezerre, vagyis 18%-kal. A cigány lakosság esetében, amelynek hagyományosan

¹⁰ *Romsics Ignác*: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp., 2006, Osiris Kiadó, 125–137. és 229–240.

csak törpe kisebbsége vallotta magát cigánynak, ilyen növekedés nem mutatható ki.¹¹

A népszámlálási adatok kritikus vizsgálata alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az 1950-es és 1960-as években az összlakossághoz viszonyítva mintegy 1,5% olyan nem magyar anyanyelvű lakossal számolhatunk, aki származását tudatosan vállalta is. A nemzetiségi szövetségek valószínűleg túlzó becslései szerint – nem számítva a cigány lakosságot – a nemzetiségek arányszáma viszont a 4–4,5%-ot is elérte. Ezen belül 200–220 ezer lehetett a németek, 100–110 ezer a szlovákok, 80–100 ezer a délszlávok és 20–25 ezer a románok száma. A Kemény István vezetésével folytatott országos reprezentatív cigánykutatás szerint a cigányok száma az 1960-as és az 1970-es évek fordulóján 320 ezer fő körül mozgott.¹²

Az 1949-es új alkotmánytörvény elvileg minden nemzetiség számára biztosította „az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának a lehetőségét”. A gyakorlatban ez viszont csak részlegesen és korlátozottan érvényesült. Az addigi háromfokozatú nemzetiségi alapoktatást – kiiktatva a B. típusút – két lépcsőssé egyszerűsítették. Nemzetiségi tannyelvű általános iskola megnyitásához 15 tanköteles gyermekre volt szükség, ami a népességmozgások miatt a kisebb településekben nem mindig volt adott. Egyébként nyelvoktató, vagyis C típusú iskolákat lehetett működtetni. Az 1955–56-os tanévben a 22 román iskola fele-fele arányban volt nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató. A délszlávoknál ez az arány 20:40, a szlovákoknál viszont csak 5:119 volt. Legrosszabbul a németek jártak, akik több mint 100 nyelvoktató típusú általános iskolával rendelkeztek, viszont egyetlen német tannyelvűvel sem.¹³

Az 1960-61-es tanévben ehhez képest is jelentős változás következett be. A Művelődésügyi Minisztérium utasítására megszüntették a nemzetiségi tannyelvű iskolákat, s a szülők kívánságára hivatkozva rátértek a kétnyelvű oktatásra. Ennek háttérében egy olyan feltevés húzódott meg, amely abból indult ki, hogy a kisebbségekre nem szükséges különösebb figyelmet fordítani, mert a szocializmus építésének körülményei között, az osztályharcos internacionalista elvek alkalmazásával a nemzetiségi problémák mintegy maguktól megoldódnak, sőt idővel maguk a nemzetek is megszűnnek. Így történt, hogy az 1960-as években a nemzetiségi élet szinte minden területén visszaesés következett be. Csökkent a nemzetiségi tanulók létszáma, lehanyaglott a népművészeti és egyéb kulturális csoportok munkája iránti érdeklődés, és fokozódott az asszimiláció. A különböző jelentések azzal számoltak, hogy 15–20 éven belül nem lesznek többé nemzetiségek Magyarországon.¹⁴

A cigánysággal szembeni politika ingadozott a nemzeti kisebbséggé válás elősegítése és a szociális válságkezeléssel összekapcsolt asszimiláció támogatása

¹¹ *Lökkös János*: i.m. 373.

¹² *Kővágó László*: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Bp., 1981, Kossuth Könyvkiadó, 21–26.

¹³ *Tilkovszky Lóránt*: i.m. 147–151.

¹⁴ *Kővágó László*: i.m. 59–86.

között. A többi nemzetiségi szövetség mintájára 1957-ben megalakult Cigány-szövetség célul tűzte ki, hogy megőrizték és fejlesszék ősi nyelvüket, s megte-remtsék az eredeti cigány irodalmat, zenét és más művészeteket. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága viszont – összhangban az ún. automatizmus elvével – 1961-ben úgy döntött, hogy a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális ügyként kívánja kezelni. A cigányság – tartalmazta a határozat – „bizonyos nép-rajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”. „Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a néze-tek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket”.¹⁵

A szociális integráció politikája látványos eredményekkel járt. 1965-ben megkezdtek a cigánytelepek felszámolását, és lakóik beköltöztetését az ún. „Cs”, vagyis csökkentett értékű házakba, elhagyott parasztházakba és a városi lakóte-lepek panellakásaiba. 1971-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú férfiak 85%-a. A cigány családfők 11%-a szakmunkásként, 10%-a betanított munkás-ként, 44%-a segédmunkásként, 13%-a mezőgazdasági fizikai dolgozóként, 3%-uk pedig napszámosként dolgozott. Iskolázottsági mutatóik ugyancsak javultak. A második világháború előtt a cigánygyerekek mintegy 50%-a továbbra sem járt iskolába. 1957 után ez az arány lecsökkent 10%-ra. 1971-ben a 14 éven felüli cigányok 61%-a már tudott írni és olvasni. Mindezek – szociális és kulturális értelemben egyaránt – a cigányság helyzetének érdemi javulásáról tanúskod-tak.¹⁶

A rendszerváltás hajnalára Magyarország népessége 10,3 millióra csökkent. Az 1990-es népszámlálás tanúsága szerint ezen belül az ún. történelmi nemzeti-ségek száma már a 100 ezret, vagyis az 1%-ot sem érte. Németnek 30 ezren, horvátnak 13 ezren, szlováknak és románoknak 10–10 ezren, szerbnek közel 3 ezren és szlovénnek 2 ezren vallották magukat. A magukat cigány nemzetiségű-nek vallók száma azonban többszörösére nőtt. Az 1960-as és 1970-es években 30–50 ezren nyilvánították magukat cigány nemzetiségűnek, sőt 1980-ban már csak 6 ezren. 1990-ben viszont 142 ezren, s cigány anyanyelvűnek is közel 50 ezren.¹⁷ Mi áll e növekedés hátterében? Részben minden bizonnyal a cigányság nagyon magas természetes szaporodása, amelynek következtében valós számuk valószínűleg már akkor elérte vagy talán meg is haladta a félmilliót. Részben viszont etnikai öntudatra ébredésük, amely kulturális aktivitásuk mellett külön-böző politikai pártok és szervezetek létrehozásában is megnyilvánult. Mindezek miatt az 1993-as kisebbségi törvény nemcsak a történelmi nemzetiségek, hanem cigányság számára is biztosította a kisebbségi önszerveződés lehetőségét. Ezzel

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Szerk. Vass Hen-rik, Ságvári Ágnes. Bp., 1973, Kossuth Könyvkiadó, 519–521.

¹⁶ Cigánynak lenni Magyarországon: i.m. 12–14.

¹⁷ *Lökkös János*: i.m. 373.

sok településen éltek is. Az 1990-es évek közepén regisztrált mintegy 800 kisebbségi önkormányzatból közel 500-at romák működtettek.

A politikai és kulturális önszerveződés lehetősége fontos vívmány, ám a cigányság legsúlyosabb problémáit nem oldotta meg. Ezek nagy része azzal kapcsolatos, hogy a gazdasági átalakulás következtében a dolgozó romák többsége elveszítette munkahelyét. A Kádár-korszak utolsó évtizedeiben a munkaképes korú romák mintegy 62%-a dolgozott rendszeresen. 1993-ra ez az arány 22%-ra csökkent, s érdemben azóta sem változott. A munkahelyek elvesztéséből következik, hogy a cigány lakosság túlnyomó többsége tartósan a társadalom legszegényebb alsó harmadához tartozik, s képzetlensége miatt ezen változtatni sem tud. Kitörésük ebből a többszörösen hátrányos helyzetből csak nagyon tudatos és tartós felzárkóztatási politikával, a többségi társadalom jóindulatával és támogatásával, s maguknak a romáknak az erőfeszítéseivel képzelhető el.